
I N M E M O R I A M J A C O B P R E S S E R .

A. F. M e l l i n k

Voor wie zich "min of meer" zijn leerlingen mogen noemen, zoals J.P. Janzen het ten aanzien van schrijver dezes belieft uit te drukken, betekent het heengaan van de Amsterdamse emeritus-hoogleraar Presser meer dan alleen het te vroege overlijden van de schrijver van Ondergang. Van zijn drieënveertigjarige loopbaan als docent in de geschiedenis ben ik vrijwel van de aanvang af en gedurende een lange periode van nabij getuige geweest en ongetwijfeld zal voor vele van zijn oud-leerlingen in even sterke mate gelden dat zij door niemand in hun leven zozeer beïnvloed zijn als door deze leermeester die geen richting wilde aangeven.

Mijn vroegste nadere kennismaking ligt op het moment dat ik hem met een medeleerling uit de vijfde klas van het Vossiusgymnasium in 1932 in zijn toenmalige woning in de Transvaakbuurt (Pretoriusstraat 61 naar ik meen, dit als een tribuut aan 's mans eigen fabelachtige nauwgezetheid in details) persoonlijk bezocht. Over deze omgeving heeft hij gesproken in zijn getuigenis voor de Vara, dat in menigerlei opzicht als zijn laatste woord mag gelden. Van dit eerste uitvoerige gesprek in die kamer waar hij raar de woorden van Jan Romein meer had opgedaan dan op de collegebanken van de universiteit, is mij tweërlei duidelijk bijgebleven: zijn tegenover ons uitdrukkelijk beleden wereldbeschouwelijk agnosticisme en zijn even duidelijke scepsis ten aanzien van de situatie waarin de sociaal-democratische arbeidersbeweging was beland (de fase van de ver(klein)burgerlijking). Aan dit milieu van Joodse diamantbewerkers (en rode onderwijzers) heeft hij bij de terugblik op zijn leven voor de televisie woorden van zeer positieve strekking gewijd, in het licht van de emancipatie van het Joodse proletariaat uit de ergste armoede van voorheen.

De hier reeds aangeduide geestelijke signatuur van de vooroorlogse Presser (ik heb mij er op betrappt dat ik sinds kort zijn voornaam Jacques zonder reserve hanteer) is m.i. kenmerkend voor zijn gehele werkzaamheid tot het einde der jaren '30. Een zekere mate van distantie van het politieke gebeuren wist hij te bewaren, zonder zich publicistisch of anderszins duidelijk te engageren. De nadruk bleef geheel liggen op zijn werkzaamheid als gevierd docent aan het gymnasium of aan de Volksuniversiteit. Achter hem verrees voor ons, zijn leerlingen, waarvan velen de geschiedenis tot het vak van hun keuze maakten, de figuur die hij steeds als zijn late, maar principale leermeester heeft beschouwd: de vijf jaar oudere Jan Romein. Deze legde in de twintig jaar na de Russische revolutie van 1917 een uitgesproken politiek engagement in geavanceerd linkse zin aan de dag in een reeds omvangrijk journalistiek en wetenschappelijk oeuvre, dat de geest van het autochtone Nederlandse marxisme ademde.

1940 heeft in Pressers leven uiteraard een scherpe cesuur aangebracht, omdat het een voorlopig einde maakte aan zijn docentenloopbaan (hoewel hij aan het Vossiusgymnasium verknocht was kan men ook in een opstel van zijn afscheidsbundel nog lezen). Hij maakte van de nood een deugd en ging tijdens dit "sabbatical leave" zijn boek over de Tachtigjarige Oorlog schrijven, dat onder naam van een ander (B.W. Schaper) moest verschijnen. In de onmiddellijk voorafgaande jaren had hij reeds het manuscript samengesteld dat later zijn Napoleon-boek zou worden. De auteur Presser was hiermee dus geboren, zij het nog niet voor het voetlicht getreden in deze barre tijden. Toen de Duitse terreur zich verscherpte volgden de slagen elkaar op - de wegvoering van zijn vrouw in 1943 drukte een blijvend merk op zijn verdere leven. Ik herinner mij de ontmoeting in Amsterdam-Zuid kort voor zijn onderduiken, waarbij hij naar mijn wedervaren informeerde.

De catastrofale gebeurtenissen van 1940-1945 hebben van Jacques Presser de geëngageerde historicus gemaakt, zoals men hem na wereldoorlog II heeft leren kennen. De voorzichtige distantie was wat weggefallen bij de schrijver die in zijn Napoleon ook de dictatoren van de twintigste eeuw trachtte te portretteren, die zijn bijdragen o.a. aan de Vrije Katheder afstond en niet schroomde zich onomwonden uit te spreken en ook in het wassende getij van de koude oorlog stand te houden op de eenmaal ingenomen positie. Aan deze na-oorlogse jaren heeft hij ook in zijn laatste woord expressis verbis herinnerd, waarbij hij over de toenmalige constellatie behartenswaardige dingen heeft gezegd. Hij ondervond de gevolgen van de koude oorlog aan de lijve bij het schandaal om zijn hoogleraarsbenoeming in 1949, waaraan hij bij zijn afscheid honend kon herinneren.

Sinds 1946 had Presser reeds zijn plaats als docent aan de universiteit gevonden, aanvankelijk als lector aan de literaire faculteit. Hij hield een openbare les over een onderwerp uit de Amerikaanse geschiedenis waarmee hij zich in deze jaren in het bijzonder bezig hield. Toen hij na afloop ook zijn moeder toesprak, die evenals hij de vervolging had overleefd, verrees in de grote gehoorzaal een kleine gestalte: wel een unicum in deze entourage, het was waarschijnlijk een hommage aan de Transvaalbuurt.

Zijn academische carrière in twee Amsterdamse faculteiten beslaat de twee laatste decennia van zijn docentenloopbaan. Zijn ongeëvenaarde zeggingskracht kon hij nu voor ruime kringen van studerende in de politiek-sociale wetenschappen en de geschiedenis aanwenden. Schrijver dezer kan slechts getuigen hoe Presser als "opponent" zich de gelegenheid niet liet ontgaan het hem toekomend aandeel bij mijn promotie op onvergetelijke wijze te vervullen - even Presserians als de wijze waarop hij kort daarna als gecommitteerde mijn leraarsverrichtingen bij het gymasiaal eindexamen kwam bijstaan.

In de tweede helft der jaren '50 begint langzaam ook de geschiedenis van de literaire roem. De verschijning van de novelle 'De nacht der Girondijnen' is hierin een belangrijke etappe. Zij behoorde tot het alomvattende thema dat de wetenschappelijke en publicistische arbeid van de hoogleraar voortaan zou beheersen: de ondergang van het Nederlandse Jodendom. Dit op jarenlange bronnenstudie gebaseerde werk werd ook door zijn vormgeving de kroon op Pressers levenswerk, waarmee hij zich naar het woord van Romein zijn ware naam

Jacob zou terug verdienen, en waarmee hij in ieder geval zich de volledige academische en officiële erkenning heeft verworven die aan de in 1962 overleden Romein steeds onthouden is gebleven. Het is een late triomf van de volgens Presser in feite niet bestaande Amsterdamse school, waardoor zijn werk en zijn naam doordrong tot de ruimste kringen van het Nederlandse publiek, heel wat ruimer dan de getrouwen die hem in 1959 het bescheiden geschenk bij zijn zestigste verjaardag aanboden.

In zijn afscheidsrede nu een jaar geleden sprak de vertrekkende hoogleraar in de aanvang over de betekenis van de theorie van het marxisme voor de geschiedbeoefening op de hem eigen, altijd stimulerende en oorspronkelijke wijze, zonder overigens over dit thema nader uit te wijden, om aldra zijn hoorders de volle maat te schenken uit de schat van zijn fenomenale belezenheid ook buiten het eigenlijke historisch terrein. Ongetwijfeld is de geest van Heinrich Heine altijd meer de zijne geweest dan die van Karl Marx, zijn werk bewoog zich veel sterker dan dat van de ook theoretisch gerichte Romein op het grensvlak van literatuur en historie. Het Jodendom had door de loop der dingen voor hem gaandeweg een veel positiever betekenis gekregen dan voorheen en zijn sympathieën voor de staat Israël waren niet onduidelijk aanwezig. Zelfs een reis erheen behoorde tot de mogelijkheden zoals hij vertelde tijdens de laatste ontmoeting die ik met hem had in februari j.l. Voorts waren er veel spreekbeurten en nieuwe publicistische plannen. Met beide handen greep hij de uitnodiging aan om op 14 maart in Groningen te komen spreken. Weinig vermoedde ik dat dit een afscheidsgesprek was, waarin overigens een veelheid van herinneringen en onderwerpen de revue passeerde. Voor de reis naar Groningen had hij regelingen getroffen, maar op de bewuste morgen moest hij die alle verplichtingen steeds op de meest punctuele wijze placht na te komen, het af laten weten: "het gaat echt niet".
